

http://dx.doi.org/10.12775/SiMDzKTiR_T2.2018.009

Mateusz Franciszek Marszałkowski

Wydział Sztuk Pięknych UMK, Toruń

**Toruńska *Summa iuris canonici* (Rps 27/II).
Przyczynek do badań
nad średniowieczną spuścizną iluminatorską
państwa zakonnego w Prusach**

W najnowszych europejskich badaniach nad spuścizną iluminatorską okresu średniowiecza można zauważyć rosnące zainteresowanie typem dekoracji filigranowych, które – choć przez historyków sztuki raczej marginalizowane – wydają się dla ksiąg rękopiśmiennych najbardziej właściwe. Kaligraficzne zdobienia są integralną częścią tekstu, kontynuacją i dopełnieniem formy liter. Swym kształtem odpowiadają na ogół standardom charakterystycznym dla danego okresu i często prezentują niezbyt wysoki poziom staranności. W zbiorach toruńskiej Biblioteki Uniwersyteckiej znajduje się kilka interesujących rękopisów, w których te popularne zdobienia osiągnęły jednak wysoki poziom kaligrafii, a także – duży stopień oryginalności. Jednym z nich jest *Summa iuris canonici*, kodeks o sygnaturze 27/II, spisany prawdopodobnie około połowy XIII wieku¹. Niegdyś znajdował się w Bibliotece Zamkowej księcia Albrechta Hohenzollerna, przekształconej z czasem na Państwową i Uniwersytecką Bibliotekę w Królewcu – wymienia go Steffenhagen w swoim katalogu². Przyjmowano, że księga ta powstała prawdopodobnie we Francji, a na tereny państwa za-

¹ *Katalog rękopisów średniowiecznych Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu*, oprac. Marta Czyżak, współpr. Monika Jakubek-Raczkowska, Arkadiusz Wagner, Toruń 2016 (dalej cyt.: KATALOG 2016), z opisem zdobień i komentarzem autora, s. 110. Por. <https://www.bu.umk.pl/rekopisy-online> (dostęp: 15 III 2015).

² Aemilius Iulius Hugo STEFFENHAGEN, *Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Regiae et Universitatis Regimontanae. Codices ad iurisprudentiam pertinentes*, F. I, Königsberg 1867–1872, s. 28.

konnego sprowadzono ją jeszcze w średniowieczu³. Nowsze badania, związane z opracowaniem zbioru manuskryptów średniowiecznych Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu, wykazały pewne prawdopodobieństwo powstania *Summy* na terenie Prus Krzyżackich lub w jednym z konwentów należących do komendy praskiej baliwatu czeskiego⁴. Jako jeden ze starszych kodeksów wiązanych z zakonem krzyżackim, a posiadający interesującą dekorację filigranową, jest on ciekawym obiektem do podjęcia pogłębionych badań w tym zakresie: strukturalna analiza zdobień kaligraficznych może przyczynić się do określenia datowania i proveniencji typu zastosowanych zdobień, a pośrednio – samej księgi. Jest to mało doceniane narzędzie analityczne, które w badaniach regionalnych mogłoby posłużyć do oddzielenia grupy ksiąg importowanych od rękopisów prawdopodobnie powstałych *in situ*, a więc prowadzić do lepszego zrozumienia i wartościowania pokrzyżackiego dziedzictwa artystycznego tych ziem.

Manuskrypt o wymiarach 24 x 18 cm zawiera 38 kart pergaminowych zapisanych obustronnie w dwóch kolumnach po 43 wersy na stronę. Pierwotnie kart było na pewno więcej, gdyż według foliacji średniowiecznej brakuje co najmniej trzynastu (karty nr 5 oraz kart 25–36). Pergamin dawniej posiadał liniowanie, które zasadniczo zostało wytarte, ale miejscami jest wciąż czytelne. Kodeks zawiera teksty o charakterze prawnym: *Epistula ad Alexandrum* Pseudo-Arystotelesa (fol. Iv–1r), wyrok Henryka prepozyta mielnickiego subdelegata Meinharda kustosza wyszehradzkiego sędziego delegowanego Stolicy Apostolskiej w sprawie Zdzisława plebana w Sasmuk z Henrykiem Durster (?) o parafię w Sasmuk, Praga, 2 XII 1328 (fol. 1r, 3v), tekst *De Nilo* Pseudo-Arystotelesa (fol. 1v–2v), Słowniczek cech ludzkich (fol. 2v–3v) oraz, na kartach 1v, 4r–38v, tekst *Summa super titulis Decretalium* Bernardusa Parmensis de Bottone⁵. Manuskrypt został oprawiony w deski, na które naciągnięto jasną skórę, zdobiąc ją w barwne romby – czarne, czerwone, prawdopodobnie białe, niektóre pozostawiając w naturalnym odcieniu skóry; jest to jeden z ważniejszych przykładów oryginalnej oprawy średniowiecznej w kolekcji toruńskiej⁶ (il. 1). Tekst opatrzono stu jedenastoma inicjałami (54 błękitne i 57 czerwonych) o wysokości dwóch wersów, pięcioma (trzema błękitnymi: na fol. 7v, 20v, 22v oraz dwoma czerwonymi: na fol. 14r, 38v) o wysokości trzech wersów (il. 2), sześcioma (czterema czerwonymi: na fol. 4v, 9v, 27r, 30v oraz dwoma błękitnymi: na fol. 10v, 34v) o wysokości czterech wersów, dwoma (na fol. 13r, 33v) błękitnymi o wysokości pięciu wersów, jednym (na fol. 28r) błękitnym o wysokości siedmiu wersów, które otwierają poszczególne rozdziały oraz jednym inicja-

³ Zob. <http://kpsc.umk.pl/dlibra/docmetadata?id=82252> (dostęp: 15 III 2015).

⁴ KATALOG 2016, s. 110.

⁵ TAMŻE, s. 107.

⁶ TAMŻE, s. 110 (identyfikacja Arkadiusza Wagnera).

łem incipitowym (F[ormanit] na fol. 4r) błękitno-czerwonym, rozchodzącym się prawie na całą wysokość kolumny tekstu. Inicjały barwy błękitnej i czerwonej występują naprzemiennie, a ich dekoracje kaligraficzne potraktowano kolorem przeciwnym, a więc czerwienią w przypadku liter błękitnych i odwrotnie. Tekst zapisano czarnym inkaustem, zaś tytuły rozdziałów opracowane zostały rubrą. Na marginesach umieszczono tzw. *lettres d'attente* (il. 3), wskazujące, iż skryba i dekorator nie byli tożsami, lecz nad manuskryptem pracowały co najmniej dwie osoby. Uznać należy zatem, że zgodnie z powszechnie stosowaną w średniowieczu metodą, na pierwszym etapie zapisu wprowadzono liniowanie, dalej – tekst czarnym tuszem i rubrykowania, a na końcu – dekoracje kaligraficzne. Podczas tych prac, lub dopiero po wprowadzeniu zdobień, usunięto liniowanie.

Filigran wyrysowany został wyjątkowo starannie: dekorator wykonujący zdobienia wykazał się dużą wprawą i niezwykle precyzyjną ręką. Mimo nieznacznych rozmiarów liter, zaledwie w kilku miejscach zauważyć można pewne niedoskonałości rysunku czy poruszoną kreskę⁷. Dekoracja kaligraficzna znajduje się prawie na każdej stronie karty – wyjątek stanowią fol. 18r, 21v, 36r oraz 37v. Wszystkie inicjały zaopatrzone w dekoracyjne filigranowe wypustki marginalne, mniej lub bardziej rozbudowane⁸. Na wielu kartach występuje kilka liter, które okolone są filigranem; w żadnym jednak przypadku wypustki nie łączą się ze sobą w kolumnę. Każdy inicjał posiada odrębny zrąb dekoracyjny. Motywem przewodnim zdobień jest palma, występująca nie tylko w obrębie i na zakończeniu wypustek, ale również w świetle liter.

Najbardziej reprezentacyjny inicjał, znajdujący się na karcie 4r, skupia w dekoracji wypustki większość motywów filigranowych typowych dla całego rękopisu Rps 27/II. Wyróżniają się przede wszystkim palmy, pączki, fibryle, motywy skrzydełkowe, a także segmenty jodełkowe. W światło litery wrysowano cztery półpalmy, pomiędzy które wprowadzono motyw floralny. Nadmienić warto, że kreska pionowa litery została potraktowana równie dekoracyjnie, podzielona na kilka części, której środkową wypełnia wstęga pereł o czworobocznej formie z ziarnami.

Podobny schemat zastosowano w przypadku trzech innych inicjałów (P[remisso] – 4v, E[x curso] – 13r, I[n superioribus] – 28r) – wprowadzono tu dwupodział korpusu litery, zachowując jednocześnie tę samą barwę dla obu części znaku. Jest to dość nietypowe rozwiązanie nadające tej dekoracji indywidualny charakter (zwykle bowiem przy podziale korpusu litery mamy do czynienia z dwiema różnymi barwami, najczęściej są to błękit i czerwień).

⁷ Na fol. 7v – wić wypluwana z pyska, 15v – wypustka inicjału Q(uoniam), 24v – filigran barwy czerwonej inicjału D(ictum).

⁸ Prócz inicjałów: P(ostquam) na fol. 9v, V(idimus) na fol. 11v, I(n primis) na fol. 14r oraz D(ictum) na fol. 25r.

Wypustki marginalne, biegnące z reguły równoległe do kolumny pisma, z rzadka tylko „wypływają” na margines górny (np. na fol. 5r, 34r) lub dolny (np. na fol. 6r, 27v, 35r). W większości przypadków nie są one zbyt rozbudowane, aczkolwiek precyzja i zarazem odpowiedni oraz oszczędny dobór form wskazują na wysoki kunszt dekoratora i jego zmysł estetyczny. Pozostaje on bowiem – w przeważającej liczbie zdobień – wierny tradycji palmetowych motywów dekoracyjnych, które wyrastają z wielu, biegnących obok siebie, wici. Wypustkom niejednokrotnie towarzyszy pierwowzór palmetry – tzw. motyw skrzydełkowy⁹ (np. na fol. 9v, 24v, 25v; **il. 4**). Pojawia się ponadto motyw grona (np. na fol. 10r, 34r), wypustka jodełkowa (np. na fol. 10r, 21r), a także pączek (np. na fol. 11v, 14r, 17v). Na kilku kartach wyrysowano formy roślinne wpisane w obrys pióra (na fol. 6r, 13r, 14v, 18v, 23r, 27v, 34v; **il. 5**), „maczugę” pomiędzy dwiema półpalmetami (na fol. 22r; **il. 6**), jak również, nieproporcjonalnie duże, trójkątne, ząbkowane zakończenie, oparte na dwóch półpalmetach i zwieńczone szyszką (na fol. 28r; **il. 7**). Dekorację uzupełniają ponadto liczne fibryle – proste lub przybierające formy spiralne a nawet pętlowe. Światła liter ozdobiono „gąsienicami” lub tzw. „profilowym uchem”¹⁰. Dodatkowo na pięciu kartach (fol. 4v, 5v, 6r, 32v, 36v) wyrysowano niewielkie palmetowe dekoracje kaligraficzne towarzyszące rubrykowaniom, lecz niezwiązane z nimi bezpośrednio.

Filigranowe zdobienia kodeksu zostały wzbogacone w ośmiu przypadkach wrysowanymi w ich konstrukcję maskami zoomorficznymi (na fol. 7r, 7v, 13r, 13v, 18v, 22r, 27v, 31r; **il. 6**) oraz dwoma przedstawieniami całopostaciowymi (na fol. 25r, 37r; **il. 8, 9**). Opracowane są one również w sposób kaligraficzny, po mistrzowsku, nadzwyczaj finezyjnie, z dbałością o detale. Większość z nich niezwykle plastycznie oddaje wzorce ze świata realnego, niektóre pozostają jednak w sferze fantazji. Wszystkie znajdują swe miejsce u końca jednej wypustki, wypływając z pyska kolejną i stają się tym samym początkiem tej drugiej. Jednocześnie owe trzy składowe tworzą całość nieprzeciętnej urody i wyjątkowej precyzji wykonania. Każda maska potraktowana została indywidualnie, a swoją formą naśladują one stworzenia z rodziny psowatych (na fol. 7v, 13r, 13v, 18v, 22r, 25r, 27v, 31r) albo ptaki (na fol. 7r, 37r). Warto nadmienić, iż na tle europejskiego repertuaru iluminatorskich zdobień tego typu maski z Rps 27/II wydają się niepowtarzalne i jedyne w swoim rodzaju. Przeważnie takie motywy opracowywano bowiem bardzo schematycznie i konturowo, bez dbałości o szczegóły i bez możliwości jakiegokolwiek indywidualnej identyfikacji.

⁹ W ten sposób motyw ten określiła Christine JAKOBI-MIRWALD, *Buchmalerei: Terminologie in der Kunstgeschichte*, Berlin 2008, s. 66.

¹⁰ Nazwy tych motywów (ang. *caterpillar*, *ear infilling*) podaję za Sonią SCOTT-FLEMING, *The analysis of pen flourishing in thirteenth-century manuscripts*, Leiden 1989, s. 65–67.

Pomimo wrażenia jednolitości, dekoracja *Summy* jest nieco zróżnicowana. Elementy, które pojawiają się na kartach manuskryptu można datować różnie – wydaje się, że stanowią one połączenie motywów dekoracyjnych wypracowanych na przestrzeni co najmniej stu lat¹¹. Wspomniana palmeta, będąca tu dominantą, zaczyna występować w zdobnictwie francuskim od około połowy XII wieku, by około dziewięć dekad później przeistoczyć się w pączek. Motyw „skrzydełkowy”, z którego narodziła się palmeta, utrzymuje się w zdobieniach kaligraficznych jeszcze w 3. ćwierci XIII wieku. Typowe dla dekoracji filigranowych 1. tercji XIII stulecia wici o kształcie wsuwki do włosów, grona oraz pojedyncze fibryle ułożone jedne nad drugimi, także znajdują swe miejsce w wypustkach marginalnych Rps 27/II. W znikomej liczbie występują tu natomiast motywy nieco późniejsze, pojawiające się w ornamentyce ksiąg francuskich od lat 30. XIII wieku, jak na przykład segmenty jodełkowe lub pączki. Nie uświadczymy na kartach *Summy* innych rodzajów zdobnych segmentów: o kształcie klinu, łukowatym, z motywem sylwetkowym czy roślinnym oraz „żabiego skrzeku” i wybujanych wici rozchodzących się na całe marginesy boczne, górne, dolne. Standard tych dekoracji sięga zatem jeszcze XII wieku, kiedy to w zdobieniach filigranowych modna była odmiana palmetowa. Jednoczesna obecność pączków i wypustek jodełkowych, które pojawiają się w dekoracji ksiąg w latach 40. XIII wieku pozwala stwierdzić, iż koncepcja zdobień *Summy* jest kompilacją motywów starszych i nieco młodszych. Przyjęte w literaturze datowanie księgi na 2. połowę wieku XIII można uściślić do trzeciej ćwierci stulecia.

Zastanawia jednak pochodzenie rękopisu. Wydaje się mało prawdopodobne, by powstał on w kręgu francuskim. Zakładając, że pochodzi z 3. ćwierci XIII wieku, jego archaizm nie znajdowałby wytłumaczenia – zdobienia francuskich ksiąg z tego czasu podążają już za nowymi tendencjami dekoracyjnymi, gdzie główny zrąb dekoracji stanowią segmentowe wypustki marginalne, jakich brak w toruńskim manuskrypcie. Być może księga pochodzi z kręgu niemieckiego lub włoskiego, stąd jej dekoracja oparta została na konserwatywnym, nieco nawet zapóźnionym, zespole francuskich form. Nie ulega jednak wątpliwości, iż nad manuskryptem pracowali twórcy biegli w sztuce piśmienniczej i iluminatorskiej. Zarówno tekst, jak i kaligraficzne zdobienia są wykonane starannie, przez co księga – mimo swego użytkowego charakteru – oddziałuje jako dzieło niezwykle kunsztowne.

Przedstawiona tu krótka charakterystyka nie miała na celu rozwiania wszelkich niejasności wokół rękopisu *Summa iuris canonici*, lecz sygnalizację potrzeb badawczych w zakresie zdobień filigranowych i tkwiącego w nich potencjału poznawczego. Możliwości te ujawniły się ostatnio podczas wielotro-

¹¹ Informacje na temat datowania kolejnych motywów oparte są na opracowaniu Patricii STIRNE-MANN, *Fils de la vierge. L'initiale à filigranes parisiennes: 1140–1314*, „Revue de l'Art”, 90, 1990, s. 58–73.

wych prac prowadzonych przy zbiorze średniowiecznych kodeksów z Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu. Miejmy nadzieję, że dynamicznie rozwijający się projekt digitalizacji, który objął też *Summę*, dostępną online, przyczyni się do szerszej popularyzacji tej spuścizny.

Mateusz Franciszek Marszałkowski

Faculty of Fine Arts, Nicolaus Copernicus University in Toruń

**The *Summa iuris canonici* (Rps 27/II) from Toruń
as a starting point for research
on the heritage of medieval illumination
of the Teutonic state in Prussia**

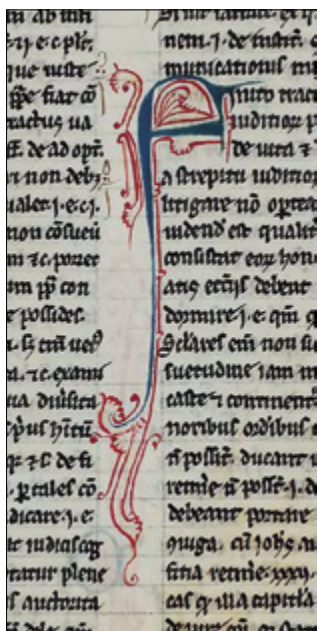
Codex 27/II preserved in the University Library in Toruń, was adorned with distinct penwork decoration. It is a manuscript 18 x 24 cm in size, composed of 38 parchment leaves, which contain the *Epistula ad Alexandrum* of Pseudo-Aristotle (fol. 1r-1r), the sentence of Henry, the provost of Mielno, sub-delegate Meinhard, the custodian of Visegrad, and judge sent by the Apostolic See to oversee the court case concerning the parish of Sasmuk in Prague in 2.12.1328 (fol. 1r, 3v), the *De Nilo* by Pseudo-Aristotle, (fol. 1v-2v), a dictionary of human characteristics (fol. 2v-3v), and on folia 4r-38v, the *Summa iuris canonici* by Bernardus Parmensis de Bottone. The binding of this volume was made of wooden boards covered with leather which was dyed in a pattern of red and black diamonds. It is one of the more interesting examples of bindings in the collection of the University Library in Toruń.

The *Summa Bernhardi* contains 126 blue or red initials (incipit initial on fol. 4r – bicolored), with a modest calligraphic decoration of the opposite colour. *Lettres d'attente* can be found on the margins. Pen-flourished decoration of a palmette type dominates both in the bowls and the counters of the letters. However other types of flourishing, for example bulb, fibril, double contour lines, stamen decorations, grapes, floral patterns, caterpillars, and the ear infillings are also present; there are also individual instances of a mace and a tracery motif. The pen flourishing surrounds initials have been drawn parallel to the writing columns; they 'go out' into the top and bottom margins only from time to time. In most cases they are not particularly complex. The precision of the decorations as well as the fitting and modest choice of forms are evidence to the high level of skill of the illuminator and his aesthetic sense. The calligraphic masks (eight cases) and two full-bodied zoomorphic representations deserve particular attention. These have been rendered with great skill, with sophistication and attention to detail, and resembling real-life inspirations, bearing similarity to dogs and birds.

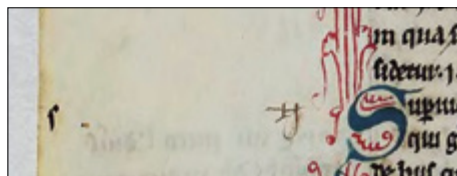
Analysis of the penwork decorations helps narrow-down the dating of the volume to the third quarter of the 13th century, but it does not help identify where the codex was compiled. This article aims to emphasize the need for further research in the area of calligraphic decorations.

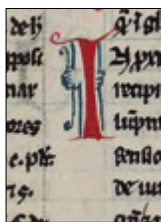
Il. 1. *Summa iuris canonici*, Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu, sygn. Rps 27/II. Okładzina górna.
Fot. P. Kurek (BUMK)

II. 2. *Summa iuris canonici*, Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu, sygn. Rps 27/II. Inicjał F(inito), fol. 22v

II. 3. *Summa iuris canonici*, Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu, sygn. Rps 27/II. *Lettre d'attente*, fol. 8v

II. 4. *Summa iuris canonici*, Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu, sygn. Rps 27/II. Inicjał I(n primis), fol. 14r.

II. 5. *Summa iuris canonici*, Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu, sygn. Rps 27/II. Inicjał D(ictum), fol. 6r

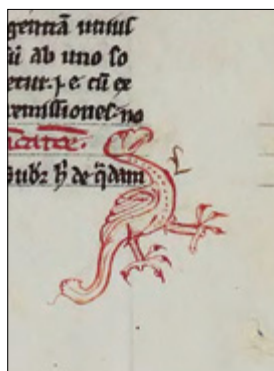
Il. 6. *Summa iuris canonici*, Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu, sygn. Rps 27/II. Inicjał Q(uoniam), fol. 22r

Il. 7. *Summa iuris canonici*, Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu, sygn. Rps 27/II. Inicjał I(n superioribus), fol. 28r

Il. 8. *Summa iuris canonici*, Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu, sygn. Rps 27/II. Inicjał A(udistis) z wyobrażeniem zwierzęcym całopostaciowym, fol. 25r

Il. 9. *Summa iuris canonici*, Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu, sygn. Rps 27/II. Wyobrażenie zwierzęce całopostaciowe, fol. 37r
Źródło ilustracji 2–9: <http://kpbk.umk.pl/dlibra/docmetadata?id=82252>